

Lichaam en gender in de historiografie

Heeft het lichaam een geschiedenis? En wat moet je je dan bij een dergelijke geschiedenis voorstellen? Is het lichaam niet gewoonweg biologie en als zodanig niet-historisch? De Romeinen hadden immers niet echt een ander lichaam dan hun nazaten in de negentiende eeuw. Komt de geschiedenis van het lichaam wel uit dat lichaam zelf voort, of keek men in de negentiende eeuw anders naar een in essentie onveranderd lichaam? En ging dat anders-kijken ook gepaard met een anders-ervaren?

23

Dr. K. Wils is docent aan de afdeling Nieuwste Tijd van het departement Geschiedenis en aan de Lerarenopleiding geschiedenis van de KU Leuven.

Deze vragen stonden de afgelopen decennia centraal in het onderzoek naar de betekenis die in het verleden aan mannelijkheid en vrouwelijkheid werd gehecht (zie ook: *Kleio* 40, 5 (1999) 20-23).

De biologische verschillen tussen mannen en vrouwen zijn natuurlijk altijd zichtbaar geweest. Maar tot aan het einde van de achttiende eeuw werd dit onderscheid niet per definitie gekoppeld aan een specifieke positie of rol die mannen en vrouwen in de samenleving innamen. Het *anders-zijn* van mannen en vrouwen werd gedurende de negentiende en twintigste eeuw steeds scherper gemarkeerd en in toenemende mate geïntegreerd in wat maatschappelijk gezien werd als normaal en abnormaal, acceptabel en onacceptabel gedrag. Deze normen en waarden waren aan verandering onderhevig. Maar de ogenschijnlijk onveranderlijke biologische verschillen – en onderzoekers hebben hier terecht accent op gelegd – waren eveneens sociaal en cultureel bepaald.

Dankzij deze analyse (en de introductie van het concept 'gender') is de geschiedenis van sekseverhoudingen tot een volwaardig en geïntegreerd onderzoeksterrein uitgegroeid. Het nadeel is echter, dat de geschiedenis van het lichaam – de bron van seksuele identiteit – gaandeweg onderbelicht is geraakt.

Een levend standbeeld als anatomisch model. Ze wijst op haar baarmoeder en zegt: 'Kijk eens wat mijn baarmoederhals lijkt op de penis van een man!' Uit: Jacopo Berengario, *Isagoge brevis* (1522).

Het lichaam als metafoor

De dagelijkse notities van de achttiende-eeuwse Duitse plattelandsarts Johannes Pelargius Storch maken de historiciteit van het lichaam tastbaar, zo blijkt uit het boek van Barbara Duden. De lichamelijke condities van de mannen en vrouwen die Storch veelal per brief over hun gezondheid consulteerden, zijn voor ons nagenoeg onherkenbaar. Zo vertelde een achttienjarige vrouw dat ze nog nooit had gemenstrueerd, maar wel al een jaar met een zwerende dij liep en zich al die tijd erg goed had gevoeld. De wonde bloedde in het ritme van de maandstonden. Toen Storch haar toestand vergeleek met die van haar zussen, die ook nog nooit hadden gemenstrueerd, stelde hij vast dat zij gezonder was met haar open dij, aangezien ze geen pijn had en evenmin groen of bleek zag. Ze straalde van gezondheid, zo besloot hij.

Een dergelijke getuigenis was geenszins uitzonderlijk. Zij bleek zelfs aan een welbepaalde logica onderworpen. Zo klaagde een dienstmeid dat haar regels al een aantal jaren in kleine hoeveelheden kwamen en dat er op hetzelfde tijdstip een sponsachtige buil op haar hoofd verscheen. Wanneer de menstruatie uiteindelijk volledig verdween, meldde ze dat de buil groter was geworden en zich over het lichaam had verspreid. Andere patiënten met menstruatiestoornissen bleken bloed te wenen, te braken of te urineren. Ook moedermelk die moeilijk langs de borst naar buiten kwam, ontvloede het lichaam daarentegen wel in de vorm van urine.

Vochten bewogen door het lichaam als door een holle ruimte of een spons. Ze kwamen naar buiten wanneer ze overbodig waren geworden. Wanneer dit niet kon, zoals in het geval van een meisje wier maandstonden waren uitgebleven nadat ze heel erg was geschrokken, bestond het gevaar dat men verstopt raakte en stierf. Vrouwen consulteerden de arts dan ook om de beweging van de vochten gaande te houden. Dat kon met vochtafdrijvende middelen of via het aanbrengen van een 'fontanel', een kunstmatig opgehouden wonde waarlangs vochten permanent konden ontsnappen.

Hoewel Storch zich een leerling van de arts en scheikundige Georg Ernst Stahl noemde, een befaamd tegenstander van de Griekse humorale pathologie,

doorkruisten sporen van de oude Griekse humorenleer zijn perceptie van het lichaam. De vier lichaamssappen, waarvan bloed als de belangrijkste gold, moesten volgens deze theorie in evenwicht worden gehouden. Een teveel aan bloed kon dan via aderlating worden verholpen. De remedies die Storch voorschreef, getuigden eveneens van een voortdurende aanpassing aan de manier waarop zijn patiënten hun eigen lichaam ervoeren en de werking ervan interpreteerden. Hun relaas was overigens nagenoeg de enige bron waarop de arts zich kon baseren. Van een lichamelijk medisch onderzoek was in de achttiende eeuwse medische praktijk nog nauwelijks sprake.

Ook het onderscheid tussen het mannelijke en het vrouwelijke lichaam functioneerde in Storchs omgeving op een geheel andere wijze dan wij tegenwoordig gewend zijn. Heel wat mannen bleken regelmatig te bloeden, al lag de plaats in het lichaam hiervoor niet vast. Vooral bloedende aambeien werden in nauwe analogie met de maandstonden van vrouwen gezien. Het plotse uitblijven ervan kon voor dezelfde last zorgen. Wanneer het wegblijven van het bloeden bijvoorbeeld door een schrikreactie was veroorzaakt, konden ziekte en zelfs de dood volgen.

Een man wiens borsten zoveel melk produceerden dat hij er kaas van maakte: het wekte Storchs verbazing evenmin, ook al las hij in zijn handboek anatomie dat dit onmogelijk was. Storch was erfgenaam van een traditie waarin het onderscheid tussen man en vrouw niet zo duidelijk in biologische termen te definiëren viel. 'Man' en 'vrouw' verhielden zich tot elkaar zoals rechts en links of zoals buiten en binnen. Het waren met andere woorden relatieve categorieën. Het verschil tussen beide werd niet in verifieerbare termen gevat.

Lichamelijke kenmerken konden allerlei ruimere betekenissen krijgen, zonder dat deze echt vastlagen. De verschijningsvorm van het schaamhaar van een vrouw – krullend, lang, zacht of stekelig – kon een teken van kuisheid of maagdelijkheid zijn, of niet. Het lichaam was niet zozeer voorwerp van een objectiverende, ontledende medische blik dan wel een plaats waaraan ruimere, naar de kosmos verwijzende betekenissen werden gehecht. Het lichaam was een bron van metaforen.

Biologie was voor Storch het verstaan van het leven en het lijden zoals mannen en vrouwen dat in hun eigen woorden aan hem vertelden. Nochtans werd hij tijdens zijn studies en in zijn wetenschappelijke lectuur met een nieuwe invulling van de discipline geconfronteerd, een invulling die sinds het einde van de zeventiende eeuw vorm kreeg. Biologie werd een door seksuele kenmerken gepolariseerde wetenschap van het lichaam. Bloed en melk werden in deze discipline definitief toegewezen aan de functie van het fysiologische moederschap. Seksuele kenmerken werden tevens vastgelegd op een anatomische kaart. In Storchs dagelijkse omgeving had deze nieuwe wetenschap echter nog geen exclusieve controle over het begrip van het vrouwelijke lichaam verworven. Storch leefde met andere woorden in een overgangperiode. Hij functioneerde in het oude paradigma, maar was niet blind voor elementen uit het nieuwe.

Verschuivende paradigma's

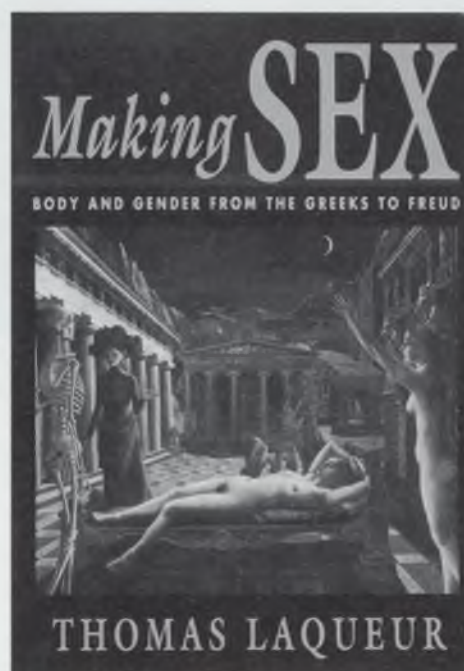
Dat er in de West-Europese cultuurgeschiedenis twee paradigma's in zwang zijn geweest om het mannelijke en het vrouwelijke lichaam te begrijpen, en dat de overgang van het ene naar het andere zich tussen de late zeventiende en de late achttiende eeuw heeft voltrokken, is intussen gemeengoed geworden in de historiografie van het lichaam. Het werk van de Amerikaanse historicus Thomas Laqueur, *Making sex: Body and gender from the Greeks to Freud*, heeft hier een grote rol in gespeeld. Micro-onderzoek als dat over Storch werd door hem geïntegreerd in een ambitieuze en overzichtelijke 'histoire à thèse'. De biologische verankering van het onderscheid tussen man en vrouw en het uitspellen van sociale rollen verwijzend naar dat biologische onderscheid, dateren uit het einde van de achttiende eeuw, stelde Laqueur.

Sinds de Griekse traditie was man- of vrouw-zijn in de eerste plaats een kwestie van sociale status en van weinig tastbare kenmerken als (im)materialiteit of warmte geweest. De vrouw werd geacht kouder en vochtiger te zijn. Het vrouwelijke lichaam verzamelde hierdoor meer vuil, wat meteen de maandelijke bloeding verklaarde. Toch behoorde dit mechanisme niet enkel aan de vrouw toe: ook mannen – vooral mannen zelfs – konden wel varen bij

zuiverende aderlatingen. De eigenheid van het vrouwelijke of het mannelijke lichaam was dus relatief en situeerde zich op een immaterieel niveau. Juist omdat mannelijkheid geen biologisch afgrensbare categorie was, maar wel de hoogste sociale status genoot, loerden voor mannen beschuldigingen van 'verwijfdheid' voortdurend om de hoek. Verwijfde mannen waren verwerpelijk omdat ze een onaanvaardbare omkering, een 'degradatie' van sociale machtsrollen bewerkstelligden. Antieke geneesheren hielden hun mannelijke patiënten dan ook waarschuwend voor, dat een overmaat aan seksuele activiteit het lichaam afkoelde en dus op termijn feminiseerde. Ook de dagelijkse lichaamstaal moest voldoende mannelijkheid uitstralen. Een stoer lichaam, een diepe stem, een beheerste manier van spreken en een trage en bedachtzame tred stonden hiervoor garant, zolang zij niet te gekunsteld en dus als onecht overkwamen.

Ook tijdens de Middeleeuwen en in de Nieuwe Tijd bood de Griekse humorenl leer een wetenschappelijk kader waarbinnen de tegenstellingen tussen man en vrouw werden geduid en in een kosmische samenhang werden geplaatst.

Binnen dit premoderne paradigma werd het vrouwelijke lichaam beschouwd als een koudere en daarom naar binnen gekeerde en inferieure variant van het mannelijke lichaam. Vanaf de Verlichting kreeg het echter eigen biologische karakteristieken. Het waarneembaar lichamelijk verschil werd de basis voor het onderscheid tussen man en vrouw. Met het biologisch gedefinieerde begrip sekse werd nu verklaard waarom en hoe de uiteenlopende sociale rollen van mannen en vrouwen functioneerden. De eigenheid van de vrouwelijke geslachtsorganen kwam in beeld. De eierstok werd het equivalent van de testikel, die voorheen aan man én vrouw was toegeschreven, en kwam centraal te staan in het biologisch gedefinieerde leven van de vrouw. In de negentiende eeuw zouden operaties worden uitgevoerd waarbij gezonde eierstokken chirurgisch werden weggehaald om onverklaarbare vormen van pijn te genezen of 'gedragspathologieën' zoals te grote seksuele lusten te bestrijden. In de film *Nynke* (2001), waarin de kinderboekenschrijfster Nynke van Hichtum (pseudoniem van Sjoukje Bokma de Boer) vertelt over haar liefdesleven met Pieter

Jelles Troelstra en de depressies waarmee zij kampt, worden dergelijke therapieën mooi getypeerd (zie: *Kleio* 43, 3(2002) 33-38).

Ook de ontwikkeling van de anatomie getuigde van deze *invention of sex*. In de achttiende eeuw werd de vrouwelijke ribbenkast voor het eerst uiterst smal getekend. De reden hiervoor was, zo verklaarde een anatoom destijds, dat de levenswijze van vrouwen een minder krachtige ademhaling vereiste.

De uitvinding van sekse

De overgang van het *one-sex-model* naar het verlichte *two-sex-model* – de termen zijn van Laqueur – was dus niet louter het resultaat van nieuwe wetenschappelijke inzichten in het mannelijke en het vrouwelijke lichaam. Nieuwe wetenschappelijke inzichten waren immers al tijdens de Renaissance ontstaan, zoals de 'ontdekking' dat de vrouw naast een vagina (de parallel van de penis) ook een clitoris bezat, wat impliceerde dat de vrouw géén naar binnen gekeerde kopie van de man was. Maar deze ontdekkingen hadden niet tot het verlaten van het één-seksemodel geleid. De nieuwe zestiende-eeuwse anatomie bleef gericht op het onderlijnen van de parallelie tussen het mannelijke en het vrouwelijke lichaam. Zo werd de vagina als een penis afgebeeld en de baarmoeder als een balzak.

Die overgang hing dan ook veeleer samen met de ontwikkeling van de grondslagen van de kennisverwerving

'De engelachtige moeder' komt veel voor in de negentiende-eeuwse kinderboeken: links houdt moeder de moed erin, terwijl vader aan de drank is, rechts geeft een edele moeder een aalmoes aan een arm kind en leert haar kinderen dat ook te doen.

enerzijds en de politieke context van de achttiende en de negentiende eeuw anderzijds. De wetenschap richtte zich steeds expliciet op het scheiden van het mogelijke en het onmogelijke, van waarheid en onwaarheid. Interpretaties waarbij metaforen, tekens en gelijkenissen, mikro- en makrokosmos in een eindeloze spiraal van betekenisgeving met elkaar in verbinding stonden, werden door meer empirische, naturalistische en reductionistische benaderingen vervangen. Ook de politieke context wijzigde. De publieke sfeer werd ruimer. Mannen én vrouwen, feministen en antifeministen streden om erkenning en macht.

De voorafgegeven, transcendente ordening der dingen bleek hierbij steeds minder aannemelijk. Men beriep zich op de 'onbetwistbare wetenschap van de biologie' om uitspraken te doen over de gewenste publieke rol van man en vrouw.

Het slagveld van de genderrollen verplaatste zich met andere woorden naar de natuur, naar de biologische sekse. Antifeministen én feministen riepen het onreducerbare anders-zijn van de vrouw in om haar deelname aan het publieke leven te beletten of te bepleiten. Voor sommigen ging de vrouw dermate gebukt onder de lichamelijke lasten en de familietaken van haar sekse, dat zij onmogelijk aan politiek kon doen. Voor anderen zou de vrouw, juist door haar biologische rol van zogende en zorgende moeder, een complementaire, verzachtende en daarom onmisbare functie in de samenleving kunnen uitoefenen.

Het zogenaamde fundamentele biologische onderscheid tussen de seksen bleek in beide gevallen plooibaar, niet een dwingend uitgangspunt voor het genderonderscheid. Sociale idealen

inspireerden met andere woorden de manier waarop biologische fenomenen werden geïnterpreteerd.

Of dit tweeseksenmodel als conservatief dan wel als emancipatiebevorderend moet worden bestempeld, is dan ook moeilijk te bepalen. Waar het één-seksemmodel de inferioriteit van de vrouw vooropstelde, bood het tweeseksenmodel ruimte aan denken in verschillen – in principe een emancipatoir potentieel. In de praktijk bleek dit anders-zijn echter vooral als een minder-zijn te worden ingevuld, met de krachtige legitimatie vanuit 'de wetenschap' als troef.

Dat sociale idealen en biologische representaties ook in het tweeseksenmodel niet los van elkaar kunnen worden gezien, blijkt tevens uit de geschiedenis van het vrouwelijk orgasme. Waar dit sinds de antieke traditie net als het mannelijk orgasme als een noodzakelijke voorwaarde voor bevruchting was gezien, ontkenden negentiende-eeuwse artsen deze band niet alleen, maar zij vroegen zich ook af of er eigenlijk wel zoiets als een orgasme bestond bij vrouwen. Nochtans was de vrouw voorheen, omwille van haar lagere en meer 'animale' status, als bij uitstek lustvol beschouwd. Maar nu de moderne baarmoeder niet langer als het equivalent van de penis werd gezien, hoefde de baarmoeder niet meer met lust te worden geassocieerd.

In elk geval vertoonde deze medische 'vaststelling' merkwaardige parallellen met het negentiende-eeuwse maatschappelijke ideaal van een zorgende, haast engelachtige moeder. Ze ging weliswaar gebukt onder de fysieke ongemakken van haar sekse, maar zij werd – in tegenstelling tot haar man – geenszins door passies gedomineerd. De vrouw moest stabiliteit brengen

binnen het respectabele burgergezin – en uiteraard ook binnen het daaraan gespiegelde arbeidersgezin – zodat maatschappelijke orde gegarandeerd was. Het tweeseksenmodel bood een welkome ondersteuning van deze sociale bekommernis.

Sekse en gender: het historiografische debat

Laqueur benadrukt dat zijn boek gaat over het constructieproces van 'sekse', niet van 'gender'. Hiermee gaat hij in tegen ons intuïtief begrip van het lichaam. Dat lijkt immers de plaats te zijn waar het seksuele onderscheid altijd – want biologisch bepaald – aanwezig is. En datgene wat als biologisch vaststaand feit geldt, wordt vaak geacht nauwelijks invloed te hebben gehad op de historische evoluties in de relatie tussen mannen en vrouwen. Dit is meteen ook de reden waarom er zeker tot in de jaren 1980 een zekere zelfcensuur ten aanzien van het thema 'lichamelijkheid' bestond. De vrouwen-geschiedenis hanteerde bijvoorbeeld impliciet een emancipatielogica waarbij 'natuur' en 'cultuur' strikt werden gescheiden. Het lichaam werd in de categorie 'natuur' geplaatst en in de geschiedenis van de voortschrijdende emancipatie terzijde gelaten. De biologie als keurslijf waaruit vrouwen zich dienden te emanciperen, vormde in de jaren 1970 zelfs het expliciete uitgangspunt van de feministische vrouwenstudies.

De scheidslijn die tussen cultuur en natuur was aangebracht, deed de feministische en wetenschappelijke discussie echter in een patstelling terechtkomen. Gelijkeids- en verschillendenkers verloren zich in een polariserende discussie over wat nu met betrekking tot het seksverschil 'cultuur' dan wel 'natuur' is. Het dilemma werd medio jaren 1980

opgeheven via de introductie van 'gender', een aan de grammatica ontleende en dus onverdachte term, die stond voor het sociaal geconstrueerde en dus cultureel bepaalde verschil tussen de seksen. Dit concept maakte het mogelijk aan het biologisch determinisme dat in het moderne begrip 'seks' vervat lag, te ontsnappen. Maar het leidde er wel toe dat 'seks' (juist in tegenstelling tot gender) synoniem werd met een vaststaand biologisch gegeven en daarom als een vruchtbare voedingsbodem voor (conservatieve en dus te mijden vormen van) biologisme en essentialisme werd gezien.

De historisering van het sekse onderscheid staat dan ook nog niet zo lang op de historiografische agenda. Wanneer Laqueur over *the making of sex* spreekt, impliceert dit dat het lichaam geen 'transhistorische', biologische realiteit is die vervolgens cultureel wordt vormgegeven, maar een historische categorie die voortkomt uit perceptie en verbeelding. Slechts op die manier kunnen de getuigenissen van Storchs patiënten historisch worden geduid als méér dan 'onjuiste' percepties gebaseerd op 'nog gebrekkige wetenschappelijke kennis'. Storchs patiënten ervoeren hun lichaam immers op een manier die wezenlijk verschilt van de hedendaagse lichaamservaring. Hun lichaam was bovendien niet slechts het 'lege blad' waarop tijds-

gebonden culturele conventies werden ingeschreven. Hun ervaring of verbeelding van het lichaam gaf vorm aan de werkelijkheid. Het tastbare van hun lichaam, het verhaal dat zij hierover hielden en de visie hierop van hun arts kunnen niet los van elkaar worden gezien.

Het onvaste lichaam

Het lichaam is dus niet alleen een passieve drager van, maar produceert ook culturele betekenissen. Deze gedachte staat centraal in het werk van hedendaagse feministische theoretici als Judith Butler. In *Gender trouble* beklemtoont zij dat seks (verwijzend naar biologische kenmerken) en gender (verwijzend naar de sociaal en cultureel bepaalde machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen) elkaar wederzijds veronderstellen. Haar 'performatief feminisme' laat zien hoe categorieën waarmee we leven door onszelf worden gecreëerd. Vanuit dit perspectief staan gender en seks niet tegenover of los van elkaar. De 'gendering van het lichaam' is niet alleen een intellectueel en normatief proces, maar ook een kwestie van het vervormend herhalen van normen die aan lichamelijkeheid zijn verbonden.

Dergelijke opvattingen lijken een uitweg te kunnen bieden uit het tweeseksenmodel, dat ook tegenwoordig nog voortleeft in de 'normaliteit' van een

Literatuur

Judith Butler, *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity* (New York/London 1990).

Kathleen Canning, 'The body as method? Reflection on the place of the body in gender history', in: Leonore Davidoff, Keith McClelland en Eleni Varikas (eds.), *Gender and history: retrospect and prospect* (Oxford 2000) 81-95.

Barbara Duden, *The woman beneath the skin. A doctor's patients in eighteenth-century Germany* (Cambridge/London 1991).

Annemie Halsema, 'Het lichaam zijn en hebben. Een kritiek op Butlers constructivistische visie op het lichaam', in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 3(2000) 28-35.

Thomas Laqueur, *Making sex. Body and gender from the Greeks to Freud* (Cambridge/London 1990).

Alkeline van Lenning, 'Maakbaarheid van seks. Het lichaam als constructie', in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 3(2000) 17-27.

Londa Schiebinger, *Nature's Body. Sexual Politics and the Making of Modern Science* (London 1993).

Kaat Wils (ed.), *Het lichaam (m/v)* (Leuven 2001).

mannelijke heteroseksuele cultuur en een vrouwelijk ideaal van op moederschap gerichte passieloosheid. Als niet alleen gender, maar ook seks een sociale en culturele constructie is, die we steeds opnieuw naar onze hand kunnen zetten, dan openen zich bevrijdende perspectieven. Transgenderisme, cross-dressing en genderbending kunnen nieuwe seksuele identiteiten creëren die de heersende conventies aan hun laars lappen. Zo lijkt ook het lichaamloze cyberspace waar aan virtuele cross-dressing kan worden gedaan een uitnodiging om alle seks- en gendergrenzen te overschrijden.

In de praktijk van de *virtual reality* blijkt de menselijke fascinatie voor de 'ware' seks achter alle vermommingen echter bijzonder groot. Het creëren van afstand tussen identiteit en seks, tussen gender en lichaam is dus niet zo vanzelfsprekend. Als het thema 'gender' wordt gereduceerd tot een eenduidig verhaal van voortschrijdende emancipatie, dreigt per slot van rekening de weerbarstige maar alledaagse realiteit die het menselijke lichaam is, uit het historische blikveld te verdwijnen. ■

Marlene Dietrich in de film *Morocco* (1930).

